

5/0

491.25

p. 918 u

श्रीकाशीजीमेमहल्लाघुघुराजसमाकीगल्लीश्रीयुतवावृहरखचंदजीकेवाडेमेदु
गोप्रसादकदारेकेगणेशयन्त्रालयमेउत्तरपक्षावलीछापोगईसीरवारामहासकाछा
पनेवालागोपाल ॥ जिस्कोलेनांहायउसेकुंजगलीकेपच्छीमफाटककेपा
सदुगोप्रसादकदारेकेदुकानपरमिलैगी ॥

उ.प.

श्रीगणेशायनमः विद्याविनोदचतुरविद्यादेविघ्ननाशनं तथाविधं ननु देवं गुरुं वाग्देवं तां भजे १ प्रश्नावल्यां हो विनास्यये प्र
श्नाः पंडितैकताः तेषां सदुत्तरार्थाय क्रियते ह्युत्तरावली २ तत्र तावत् धातोस्तन्निमित्तस्येति किं ओयते ओयतेति मूलोक्तदोषना
शायनयकीतिन्यासः तत्समाधानं आचारिकिवंतप्रकृतिककर्तृकिवंतगोशब्दोद्विग्नः तत्र सीधुरितियतिगोयं ग्लेयमित्या
दितथाविजंतभूधातोर्भोइत्यस्माद्यतिभोयमित्यादौ च धातोरेवयादिप्रत्ययभिन्नमित्यस्यां तादेशो माभूदिति नयकीतिन्यासे
दुष्ट-इको गुणवृद्धी वदव्रजेरिति ओतश्च नीति आदे च उपदेश सूत्रस्य भाष्यप्रोमाण्यादेजंतेभ्य आचारिकिपोऽभावेतुभो
यमित्यादाववश्यं दोषात् सन्यासो दुष्ट एव अतः सन्यासमाधानं विभावयंतु सुधियश्च्युक्तं तत्र समाधानांतरमुक्तं भाष्यवि
रुद्धं तु धातोस्त्यवयवेष्वेव उशंभुस्तमिच्छति जेवति आकपति आयेति त्रिडि ओयदित्यादौ यद्यान्यासेन वांतां क्यजंत
धातोरेवयवस्यैवैचोयादिप्रत्ययनिमित्तत्वाभावान्नयकीतिन्यासे तु स्यादोषः गव्यतिनाव्यतिइत्यादौ तु व्यधिकरणकषणा
चित्तेवांतादेशः यदि तन्निमित्तस्येत्यनेन यादिप्रत्ययभिन्ननिमित्तस्यैवैचोवांतादेशव्यावृत्तिरिष्येत तदा स्वाभाविकस्यैवैचोवांता
देशेऽसिध्यति गव्यतीत्यादिसामान्यस्य व्यावृत्तौ तु न सिध्येदिति तत्त्वप्रकाशिका यास्पष्टं अकितद्वितयोः इति न्यासे यादौ तद्विते
च वांतादेशमिषेधेतु वाभ्रव्यं व्यतीत्यादिनतिध्येत नयकीतिन्यासे ओयते इति न किं नीतिन्यासेष्वयमित्यादि च न सिध्येत वांतापि

तेदतिव

यह

प्रय

लं इति चेत्कृते मदा इ प्रत्यये स्वर बहुला मिति कृतया तवां तादेशावाहु लका इति सिद्धौ वहनां वां तविंधीनां वै व्यर्थं तथापि ल
 स्यानुसरणकेश इति सुहृत्वाचार्यस्तथानकृतवान् अतएव पाणिनीयानां क्वचित्स्वरक्वकार इत्य पास्तं लक्षणास्य अस्मा
 दाद्युद्देशेन कृतत्वात् एते देवैकवक्षुष्माणो तं विना लक्षणं लक्ष्यदर्शनमाशंक्य नासूर्यां कर्तव्यान् नानुगम इति स्याद न
 नुगम एव लक्ष्यदर्शनं शरणं सति प्रामाण्य इति बोध्यं यत्तु कं वां तो यो त्यस्य तत्सूत्रस्य भाष्यादधातुविषयकत्वाद्वा तो रित्सा इ
 व्यमुषिणेति तद्वातुरित्येतत्सूत्रस्य भाष्यविरुद्धं नित्यं च तथा हि प्रकृतिसूत्रे भाष्ये एवकारः किं मर्थः नियमोर्थः नैम
 दस्ति प्रयोजनं सिद्धे सत्यारभ्यमाण उत्तरेणैव कर्तव्यं नियमार्थं भविष्यति इष्टमे विधारणार्थः तर्हि शंक्यमिदं स्यादौ
 यदि स्यादित्युक्तेः यत्तु असिद्धं वहिरंगपरिभाषाया ऊठग्रहणं ज्ञापकं इति भाष्ये दूषणं दत्तं ऊठग्रहणं कथं ज्ञाप
 कं प्रौहेत्यादौ विभक्त्युदात्तार्थे तदकरणे ऊठि द्वंद्वदाद्यपु म्रैद्यु भ्यः परां सर्वं वा मस्थानविभक्तिरुदात्ता स्यादिति न प्रव
 र्त्तते इत्युक्तं तदिष्टापत्तेरदुष्टं वाहस्यानेय ऊठस्य तेनाग्रहणमिति तद्वाच्यं तात्त्राभात् कथमन्यथा व्यूह इत्यदेरन
 भिधानमिति विभावयज्वरत्वेत्यादिविहिते ऊठि जूरः जूरो जूरः त्वेत्यादावेव तत्प्रवृत्तेः तदुक्तं परिभाषेदुशेखरे प्रौह इत्ये

क्रि
 प्र
 वृ
 द्

उ.प.
२

न्येतुपरिभाषाशयंविनानविधानं वर्णयंति ऊठिदमित्यत्रवदिदमेवास्तुकोर्यः अस्यदाघऊकारायत्रवाशब्दस्यद्वयं
कारोयत्रततःपराः सर्वनामस्यानविभक्तिरुदात्तास्यादितिआद्यस्यजूरः जूरेत्यादिद्वितीयस्यविश्वोह इत्याद्युदाहरणं
ववाश्चवौह्वेकृतेलोपोव्योरिति वलोपः उञ्जञ्जेतिदीर्घह्रस्वयोह्वेकृतेष्वृषीतत्पुरुषः ववास्थानेयौदीर्घह्रस्वो
ऊकारौतौभ्यापराः सर्वनामस्यानविभक्तिरुदात्तेतितदर्थः वौइदमित्यत्रावादेशः इदमपिसमाधेनंसंदिग्धोक्ति
ह्रस्वलोपोव्योरितिसूत्रस्यवकारप्रत्याख्या नपरस्मैष्यविरुद्धं चेत्परुचे कृत्तंदीर्घोच्चारणमृठास्यां परिभाषा
यांज्ञापकंसंप्रसारणेतिमितेगुणोवृद्धिरेचीतिह्रस्वोह्वेकृतेष्वृषीतत्पुरुषः ववास्थानेयौदीर्घह्रस्वो
स्विति विशेषणार्थस्यशेखरेस्फुटंजनानवतिङ्गजनीरित्याद्यर्थमुक्तत्वात्तज्ज्वरत्वेत्यत्रासिद्धस्वकरणेनसुधुरित्या
द्यसिद्धेः एतेनोठिदमित्यत्रापिह्रस्वसवपठ्यतेतत्परास्तंकिचचतुरनुहुनोनद्यजादीत्यस्याग्नेदाहइतिपाठित्वावाहः
परेनद्यजादौउद्गतेस्तः इत्येवसिद्धेऊग्रहणं व्यर्थमित्युक्त्वावाहानर्था उदात्तविधानाद्वाहइतिडीबिधिरपिनापूर्वं
इतिभाष्याशयः तस्यापिअंतोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासइत्यस्याग्नेयाठेनज्ञापकपर ४ ४ ४

राम
२

भाष्यप्रमाणेन तस्य व्यवस्थितविभाषापरत्वादिष्टस्वरसिद्धिरित्युक्तं तदपि न बाह इत्युक्ते ऊढिदमित्यत्रोक्ते करणोर्जर इ-
 त्यादौ स्वरासिद्धिः तत्रोठिक्ते वाह इत्यस्यापि करणो वाह इति कीचिद्विज्ञापकसिद्ध इति लाघवं यथायादिमथापि अ-
 नभिधानमेव शरणं तत्रापि कथमन्यथा वाहोर्जापकादूहेति तर्क्यतां तस्यापि यूष्माख्याविज्ञानदीत्वा तत्कथं वा श्रीमद्भिः
 प्रवाहेरित्यादौ परादिवद्वावेन वाह इत्यनेन प्राप्तः सरो वाधात् किं च तस्य बाह्यप्रयत्ने इत्यस्य बाह इत्यादौ त्वदु-
 विभाषा अयं च प्रमाणं किंचोठस्वरस्य विशेषः स्यादौ इष्टत्वज्ञापकपरभाष्यविरोध एवेति तत्रानभिधानस्य भाष्यका-
 रानेभिरेतत्त्वमेवलभ्यत इति दिक् २ यत्तु विभक्त्यतिव्यर्थं प्रदेशे च विद्यथा यथं सुप्रिङ्ग्रहणो न सुग्रहणं चेष्टसि-
 द्धेः अष्टन इत्यत्र सुपीत्येवास्तु तदा दोनाम इत्यत्र सुपीत्यनुवृत्तौ यत्र तत्रेत्यां सर्वत्वं तु प्राग्दिशो यानां सुसंज्ञयेव।
 सिद्धे सुपिचेत्यत्र सुपियभिर्नित्योत्पन्नैर्तर्हीत्यादौ अदोषः सुपोधात्विति सुपोलुक् सुप्यनावित्यनुदात्तता च न तत्र त-
 सिलादीनां विधानसामर्थ्यात् त्रलादौ लिङ्गं प्राञ्च इति विभावयंतु सुधियु इत्युक्तं तत्र विभक्तिं संज्ञान्तादौ प्रयोजन-
 मिदमस्ति इदमङ्गादेशे उडिदमिति ईदं स्वरेणातस उदात्तत्वमिति प्राग्दिशो य इत्यत्र भाष्यस्य छंततस्तु नो य इति सूत्र-
 शाष्यगौरवादिति च कैयटे तत्र किं यदु- त्रलादीनां सुसंज्ञायां सुपोधात्विति लुङ् तेषां विधानसामर्थ्यादिति तन्मतं दि-

उ.प.

३

सति प्रातिपदिकसंज्ञातस्यां च तद्धितलोप इति सन्निपातविधाता देवा लुक् सामर्थ्येन अलुक् कर्तुं मशक्यं अव्ययसंज्ञा
यां तद्धितोत्तात्सुपो लुक् एवं प्रयोजनसत्त्वात् तस्मादित्याद्यर्थे तदित्यादेः प्रयोगफलस्य सत्त्वात् प्राग्दिश इत्यत्र कैव्यटे उ
क्तं ननु मध्ये पवाद इति न्यायादनुदात्तौ सुप्पितौ वित्येवं स्वरं विभक्तिस्वरो वा धेनेन तुलित्स्वरं लिट्स्वरसंबन्धेन पवादो विभक्ति
स्वरं वा धेनेनैष दोषः ऊडिदमित्येतत्स्वरं लिटोत्पन्नानुवर्त्तते लिट्स्वरं वा धित्वा विभक्तिस्वरो भवति नृत्तौ यादिग्रहणेन
नृत्तौ याभारभ्यप्राग्दिशः प्रत्ययोग्यत्वात् इति किंचुदानीमो मस्य संज्ञानिवेधाय विभक्तिसंज्ञेति स्पष्टं तत्र भाष्ये अ
न्यत्र मिदं च इत्यन्तादचः परं स्यादिति तत्र कैव्ये स्पष्टं शर्तौ मोदं तस्वीकोरदोषाभावे प्युक्तस्थले तस्य उदात्तत्वं फ
लं विभक्तिसंज्ञायाः प्रयोजनं इति भाष्ये स्थितं प्रसिद्धिशीलं ननु संज्ञायां सुप्पिडः तुस्मा इति दोषो नमो मस्य त्वं न ऊडिदं
मित्यत्रोपि सुवेव संवध्यते सावेका च इत्यत्रापि विभक्तिस्थाने सुव्यक्तादित्यदोष इति चेत् तर्हि अष्टाविधा स्वरानि
त्वाचारं किं वंतादृष्टं न शब्दालुट्स्तिपि शपं वा धित्वा परत्वात् प्रातिपदोक्तत्वादिभक्तिग्रहणसामर्थ्याच्च न स्पष्टं त्वेष्टात्तौ
तिष्ठते तन्न स्यादतस्मादृष्टं न इति विभक्तिग्रहणकार्यं तसादीनां विभक्तिसंज्ञेष्टयेति केचित् अथ वीष्टेन आसु
पिडो नैवास्तु तसादीनां सुप्संज्ञैवास्तु विभक्तिश्चेति न कार्यमित्यन्ये यदि विभक्तिश्चेत्य॥

सु

३

न स्य प्रत्याख्यानितस्य वा ग्रहणं तर्हि अतिलघवात् प्राग्दिशीयानां मांभूतां विभक्ति सुसंज्ञे किंतु त्यदाद्यत्व फलस्य त्वदे
 दीनामप्राप्तिरूपं यत्तसादौ वेति पठ्यतां प्राग्दिशीय इति न कर्तव्यं सुपि पभौति चर्तया एन इत्यत्र सुप्रिडे वा सुप्रानो मोम
 स्य यथान त्वं तथैव कमेव इत इत्यंतो दात सुत त्वमकाशिकायां स्य ६ घृणघृणी भ्रमणे अत्रे पधायां चेति दीर्घसिद्धे ही
 चारणं प्रक्रिया लाघवार्थमिति शेषग्रन्थः सचापुक्तः मूर्त्तादिषु दीर्घाकरणेऽत्र लेखक प्रमादेन दीर्घकरणात् कर्ज र पिदि
 र्घी चारणं तथैवोपधायां चेति सूत्रकरणात् स्वलाहृबादृषोतेर्नुक्तं पश्चमहति ह्रस्वेति वचनादकारस्येव दीर्घ इत्यलं ४
 त्वादावात् पदांतात्पकारात्परस्य नस्यरात्वं नेत्यनेमिष्ठा नंदुष्याने अत्र कृत्य च इति वा भावकरणा योरिति वा रास्वं प्रा
 प्तमत्र मनोरमायां पदांतात्किं पुष्पातीति प्रत्युदाहृतं तदयुक्तं एत्वेन सिद्धेरिति शंका तस्मा धानं दुरवाभ्यामिति सूत्रे
 भाष्ये वकारग्रहणमुत्तरार्थं वात्यरस्य नस्य एत्वेन निर्वाहात् एव च्च वात्यदा न्नादित्यनेनपि एत्वेन निषेधः पदा
 नग्रहणाभावे पुष्पातीत्यत्र एत्वं निषेधेरूपमिदं सिद्धिरिति परिउताः वस्तुतस्तु षग्रहणमुत्तरार्थमिति रवाभ्यामि
 त्यत्र भाष्येऽदर्शनाद्वाध्य सामान्यचिन्तया पदान्तात्परस्य नस्यरात्वं मात्रं निषिध्यत इत्यर्थः न च षस्त्वमित्यत्रापि नि
 षधस्यादिति वाच्यम् पदेऽन्तः पदान्त इत्येव भाष्ये सुसर्पिष्के रोत्यादौ रात्वमिदं व्याख्यानात् पदस्थनकारस्येव

७-प-रात्वनिषेधात् एवञ्चपदानग्रहणाभावे सुसर्षिकेरोतिप्रत्युदाहृतं मुचितमिति भाष्यदर्शिनः न हि सुसर्षिकेरोत्यत्रष्टत्वं
 ४ लभ्यमितिदिक् ५ ददातिदधात्योर्विभाषा अनुपसर्गादेतयोर्विभाषाशः श्याह्यधेतिरास्यापवादः शपसेतुजुहोत्यादिष्वञ्च
 पः श्रुत्यावितिहित्वंददः दधः पसे राः दायः धायः इतिअनुपसर्गादित्येवप्रदोप्रधइतिमूलंनत्रपरिडत्तइत्येवमा
 स्तुदददानेदधधारणोआभ्यापचाद्यचददः दधः इतिप्रयाद्यधेतिरोयुकिद्वयः धायइतिचरिद्विरत्योशक्यस
 माहितम् अचिकृतेनददः अददः अत्रनञ्तत्सुरुषेतत्सुरुषेतुत्यर्थतृतीयासंप्रस्युपमानार्थयदितौयाकृत्या
 इत्यनेनाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरइष्यतेतस्मादधिक्यमस्यकावशक्तौअजनं कान्तं चानोदानंस्यादशक्तवित्यन्तो
 दातस्यादितिसूत्रमइतिवस्तुतस्तुसमासात्प्रागेतिनरङ्गस्वादंनूकावशक्तवित्यन्तोदातेतिहृत्तेसमिश्रित्वेनाव्यय
 र्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धस्वकिंतुअभ्यस्तानामाक्षिरित्याद्युदानार्थप्रदः प्रदधःइतिव्यावृत्त्यर्थदानभाजोरपिददद
 योसिध्यर्थचवचनंतदपिरूपद्वयम्विभाषाग्रहणविनैवानुबन्धवैरूप्याद्वासरूपसूत्रेराण्यप्रत्ययाभ्यामिदंविभो
 षाग्रहणानुबन्धकृतमसारूप्यमितिज्ञापनार्थमितिवासरूपसूत्रभाष्येस्पष्टम् इ चितःअन्तइत्येवतेचितो
 षाग्रहणानुबन्धकृतमसारूप्यमितिज्ञापनार्थमितिवासरूपसूत्रभाष्येस्पष्टम् इ चितःअन्तइत्येवतेचितो
 षाग्रहणानुबन्धकृतमसारूप्यमितिज्ञापनार्थमितिवासरूपसूत्रभाष्येस्पष्टम् इ चितःअन्तइत्येवतेचितो

ननु स्यमात्रस्य मितिः अत्रैवा कचश्चित्त्वं ज्ञापकमन्यथा कच एकाचकत्वेन प्रत्ययस्वरेणो वा यत्तत्त्वे सिद्धे तदर्थं
यस्य सदनशापकमिति तस्यानुदाने न्दिदुपदेशात्त्रसार्वधातुकमन्नुडोरित्यत्र शेषे तु अस्मात्परं त्रसार्वधातुक
मनुदाने न्नुड् अधोऽवज्जयित्वेत्यर्थः रुण्डीत्यत्र नमो मित्वेन परश्चेत्यस्य बाधे तत्सन्नियोगशिष्टप्रत्ययाद्युदाने
दात्तबाधनमित्युक्तम् अयं ग्रन्थः परस्परविरुद्धः यथा मित्वेन परश्चेत्यस्य बाधे तत्सन्नियोगशिष्टप्रत्ययाद्युदाने
स्यापि बाधः एवमकच्यपि प्राकटेर्ग्रहणो न परश्चेत्यस्य बाधे तत्सन्नियोगशिष्टप्रत्ययाद्युदाने स्यात्प्राक्त्याः कचश्चि
त्त्वस्य ज्ञापकतावर्गानमयुक्तमिति विरोधः अबनंती नैस्त्वं परिह्रीयते उभयशब्दस्य सर्वोपयोग्यता इति प्रा
प्तद्वेके भाष्यग्रन्थे कश्चेदानीं काकचोः स्वरूपे वा विशेषो मित्युक्ताः कच्चिसन्नियोगशिष्टप्रत्ययाः स्यान्नेवोपमाणा
भावइत्यन्यदपि विभावयन्तु सुधिय इति यत्त्वत्रोक्तं चितः स्थाने चित्प्रत्ययप्रकृतेरनोदात्तशिवार्तिककार्यस्तन्नशा
भनेम् अप्रभृतिप्रत्ययस्य कुरिडनजादेरप्रत्ययस्य च ह्यहणमिति कैयटविरोधात् बहुकज्जित्प्रत्ययस्य कमुपा
दाय बहुकचोऽनोदात्तत्वे कार्ये चितः सप्रकृतेरिति वचनमिति कैयटविरोधाच्च बहुकचप्रत्ययवर्ती कचश्चित्त्वस्य न
तदनुदात्तइत्येवार्थो वार्तिकस्मरणतद्वार्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्याच्चायमर्थः तथाहिततर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं पूर्वसूत्रेति हे

सिचसीयुडितेन भाष्ये तु गस्येड् माभूदित्याह धातुके इत्यनुवर्त्य योगविभागमाश्रित्य यावातिमसंभेदतदर्थं
तुकस्येडित्युक्तम् तत्परस्यरविरुद्धेश्वरग्रन्थापि भाष्यविरुद्धः अत्रत्यविरोधोद्धारं कुर्वन्ति परिहृताः विपूर्वधातुक
जननास्तीति प्रत्याख्यानं योगविभागार्थतया प्रयोजनोक्तिः जुगुप्सत इति शेषरग्रन्थस्तु आर्द्धधातुकस्य प्रत्ययाद्यु
न्योक्त इति अत्रेदंतत्वमस्य सिचसीयुडिति सूत्रस्य भाष्यतावदेकदेशसूत्रकारोत्याप्रवृत्तमणवसप्तमस्योद्युदात्त
करिष्यते आर्द्धधातुकस्य इयावा निइनामससर्व आर्द्धधातुकस्य भवतीति विज्ञेयंततो मलादेभित्तवत्त्वात् कचि
कस्य भवतीति भाष्यम् आर्द्धधातुकस्य इत्यस्य पदार्थस्य योगविभागस्यैकदेश्युक्तत्वं कुट्टमवशेषादवधुग
तया हि आर्द्धधातुकस्येति सूत्रे भाष्ये किमार्द्धधातुकस्येति सूत्राभावे वलादेभ्यः प्रत्ययस्येडिति विभ्रंति
त्वयद्येतत्सदाभावेऽगस्येडापद्येतत्सदसत्वेपि आर्द्धधातुकस्य पदं गंतस्येडित्यादि यितुं शक्यत्वात् तत्राक्रिय
ण एवेष्टं विज्ञास्याम इत्युक्तम् अनेन लक्ष्यशाखां सूत्रकारस्यापीति दर्शितम् इदं न हि प्रयोजनं तत्रापि न तस्य
संश्लेषेणैतदपि नास्ति प्रयोजनं रूदादिभ्यः सार्वधातुके इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति रूदादिभ्य एव सार्वधातुकम् एवं
वतिनान्येभ्य इति अत्र कैयटः सार्वधातुक एवेति नियमस्तु रुदविदेति त्कासनोः कित्वविधानान्न भविष्यति रथः

उ.प. नोरुदादेहेलनाच्चेतिकित्वस्यसिद्धत्वात्तत्कोऽनिद्रौपदेशिककित्वसद्भावादिति एवमपि वृक्षताश्रवप्राप्ते
 निवर्त्तते एवमपि लूभ्यां पूस्यामत्रप्राप्नोति एवन्तर्हि विहितविशेषणं धातुग्रहणं धातोर्यो विहितः ननु च
 विहितः नचायं धातोरित्येवं विहितः कपुनर्धातुग्रहणं प्रकृतं ऋतुइत्यादौ रित्तिर्द्वेष्यो निर्दिष्टं पञ्च
 तं शक्यते विशेषयितुम् अथेदानीं षष्ठी निर्दिष्टेनापि विहितं शक्यते विशेषयितुं शक्यमाह धातुकग्रहणमकृत
 प्रकृतसूत्रभाष्ये स्थितम् लूभ्यामित्येतत्समावमेव जुगुप्स इत्याह धातुकग्रहणाभावेऽप्यदोष एव सदे
 त्वकत्वफलं गुणाभाव एव तेनेडगुणेनेति फलमुन्नाय्यमन्तालितार्थक्यनपरं जुगुप्स इति प्रत
 पदेशिबद्भावाः प्रातिपदिकेनेति पूर्वादिनिःसपूर्वाच्चेतियोऽविभागेन ज्ञापितेयमन्यथा
 त्येव कुर्यात् नचान्नपृथग्योगे इष्टादिभ्य इत्यत्र सपूर्वादित्यस्यानुवृत्तिर्न स्यादेवं चानिर्दिष्टा
 पकपरयेन विधिरिति सूत्रभाष्यप्रामाण्यादनिर्णीतस्यासाधुत्वात् एकयोगेयितावत् उत्तर
 त् अतएव नान्तादसंख्यादेरिति सार्थकमन्यथाऽत्रापि व्यपदेशित्वावेन पञ्चमइत्यादावपि स
 ष्ठमेवेति परिभाषेन्दुशेखरे स्पष्टम् अत्रैषा

कस्यापादात्पूर्वत्रपदेनतस्याधुहरणान्नपाद्यान्मद्वत्त्वप्रातस्तनमुत्तरत्रासवयापादात्तत्रपाद्य
 प्रविष्टः एवमर्थश्चतुर्विधसिद्धिर्वाच्यमित्यादिवार्तिकानिप्रमाणानिफलंगोधुड्मानित्यादिसिद्धिः
 र्वशास्त्रप्रवृत्तौर्ध्वजश्चानुनासिकेषुसत्सुभषभावोनस्यादितिशब्दलोक्तिःसाविरुद्धेतिपरान्तेभ
 ततत्समाधानंजहत्वापवादत्वेप्यनुनासिकत्वापवादत्वाभावात्तत्रक्तोभषभावोनस्यात् जश्चेकतेइत
 प्रावित्वर्थ इतिपरिडतोक्तिरसंवद्वाजश्चेकतेइतिमत्याभावेजश्त्वप्राप्तावितिव्याख्यायादृष्टपास्तत्वा
 पौर्णपर्याश्रयणाविरोधेनपूर्वपूर्वप्रवृत्त्याचर्त्तुमषभावोत्पन्नानुनासिकानांप्रवृत्तौनेवानि॥किंचित्तु
 स्थितिमतेर्मस्यवत्वापत्तिरेवशरवरोक्तासुषुप्तिरित्यन्त्यंश्रीभिः अत्रयद्यपिलोकेनाहार्यज्ञानस्यैवभ्रमतेव
 इष्टं तथापिशास्त्रप्रामाण्यादहार्यारोपिशास्त्रप्रवृत्तारप्रवृत्तौचनियामकत्वंइतिबोद्धव्यमितिरेखरःलोकेना
 त्यादिनियामकइत्यन्तमुक्तन्तस्याप्यभावः यथाभूतलेघटोऽस्तीत्यदौभूतस्तदधिकरणाकघटोऽन्त
 न्ताभावप्रतिबन्धिकाएवमेतन्निपादीस्थंशास्त्रंसिद्धमेवतत्रापिनिपादीस्थकर्तृकसंभवज्ञानंप्रति
 चपूर्वशास्त्रंप्रतिनिपादीस्थमसिद्धमित्यनुपपन्नमेवस्यादतोदर्शनरूपेतोपेभावारोपस्यरूपत्वेवमने

१. प. इत्यादावदोषोऽभावाभावस्यप्रतियोगिस्वरूपत्वात् न चोत्पद्यमानो रीत्यस्यासिद्धत्वमिति बां च्यम् दीर्घविधिः
 ७ दाश्रयासिद्धत्वात् अत्र समाधानं कर्मणोरोमन्थेत्यादि निर्देशेन यत्र शास्त्रान्तरदृष्ट्याऽसिद्धत्वं नास्ति
 दृष्टत्वं तत्र तु हशि चेत्येतत्प्रवृत्त्यापि रोमन्थेत्यस्यासिद्धत्वमिति नाश्रयासिद्धत्वं नान्यद्विधावप्यनुपपिडताः
 नशास्त्रद्वयप्रसङ्गे शास्त्रासिद्धत्वपक्षे रोरीत्यस्याप्रवृत्त्यादौ लोपभावेन रलोपशास्त्रस्यैवाप्रसङ्गः काय्यासि-
 लोपे हशि चेत्यतः परत्वात् लोप इति दीर्घऽपि हशि चेत्यन्तरं प्रतिपदद्वयसापेक्षवहिरङ्गदीर्घस्य पूर्वमसिद्धा-
 रलोपस्यासिद्धत्वादुत्वमेव किञ्च कर्मणोरोमन्थेत्यादेर्निर्देशे नासिद्धवचनं किमर्थमादेर्लक्षणमिति चे-
 त्सर्गस्य सारभावार्थवेति भाष्येण तत्रत्यकैयटदिवरणाभ्यां शास्त्रासिद्धत्वे वाश्रयणाददोष इति दिक्
 त्यये चानुपसर्जन इति अनुपसर्जने स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमानुसर्जने तु भवत्येव कारीषगन्धेर-
 तस्यापत्यमित्यङ्गि शिञ्जोरनार्थयोरिति व्यङ्ग्यत्वात् व्यङ्ग्यदेशे च पिचरुपमकारिषगन्धेर-
 पतिः परमकारिषां धीपतिः व्यङ्ग्यः सम्प्रसारणं पुत्रपत्यास्तत्पुरुषज्ञातसम्प्रसारणं यथाऽत्र भवति
 गर्भयायाः पतिः परमकारिषगन्धौ पतिरत्रापि भवति स्त्रीप्रत्ययस्य पतिप्रत्युपसर्जनत्वेऽपि

परमसिद्धिः
पञ्चमः प्रत्ययः ननु यस्य सर्जनत्वात् कारीषगन्ध्याशब्दस्यापि ष्यङ् नत्वात् कारीषगन्ध्यामतिक्रान्ता भवति न्यायः पूर्वं प्र।
विग्रहेऽतिश्रुतां तर्हि प्रतिस्त्रीप्रत्ययस्योपसर्जनत्वात्तदादिनियमसत्त्वादितिकारीषगन्ध्याशब्दस्यापि ष्यङ् नत्वात् कारीषगन्ध्यामतिक्रान्ता भवति न्यायः पूर्वं प्र।
प्रसारणम् अत्र परिभाषिताः इयं परिभाषानकर्तव्या ष्यङोऽनुसर्जनस्य सम्प्रसारणमित्यादिसूत्रकसंज्ञाः ज्ञेयत्वात् प्र।
धानं परमाकारीषगन्ध्यायस्य सपरमकारीषगन्ध्याः विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदलोपोवत् व्यङ्ग्येति परमपदलोपोवत्त्वत्वात् प्र।
रीषगन्ध्यायस्य पुत्र इति विग्रहे कारीषगन्ध्यायस्य पुत्र इति ष्यते सन्सर्जत अतः परिभाषयेव वारणम् यद्यपि संज्ञात्वात् प्र।
विषये पूर्वोत्तरपदलोपे सत्याभा माभीमोभीमसेनेत्यादिना द्वाहराणां तथापि स्तोः श्रुनेत्यत्र योगः संयोगः प्र।
संपदस्य सत्याभा मेत्यादाविव विना यौत्यतो लोपादिति शेषः विरोधादसंज्ञायामपि लोप इति वदंति एतच्च परिभ्र-
षा श्रुतिनंतस्याः प्रयोजनान्तरं नास्तीत्यभिमानेनैव वस्तुतस्त्वतिखट्वायेत्यत्र यादुहराणं प्रत्युदाहराणं परम-
खट्वाये इत्यादौ न द्वावनं परमकारीषगन्ध्याशब्दः प्रत्ययग्रहणपरिभाषया ष्यङ् नो न भवति इति परिभाषा अ-
यमनुपसर्जनत्वात्तदादिनियमेनान्न ष्यङ् नमपि तथेति ध्वनितं भाष्ये पूर्वपदलोपोप्यत्र चिन्त्यमेव लुप्येति नोऽ-
त्यधनस्यादावपि तदापत्तेः यत्तु योगपदे संपदलोपो दाहराणां तत्र युजेरेव संयोगार्थकत्वेनादोषात् अंतर्गच्छवत् प्र।

उ.प.
८

हितेश्चत्वसिद्धयेस्तौश्चैश्चुरित्युक्तमभाष्यसूत्रकारमतेऽपि स्यष्टप्रतिपत्तये संयोगपदाध्याहारस्यैव चिद्वदितिदि-
क् ९० इजादेश्वगुरुमतोऽनृच्छः इजादेः किम्ववौ गुरुमतः किमु उचोषन्ननृच्छः किम् आनर्च्छेन्ननृच्छः ।
नृत्तामिति लिटिगुणविधानसामर्थ्यादाम्नभविष्यति किमनेन पर्युदासेनेति वाच्यमगुणविधानं नृत्तं पर्युदासाव-
वहितेऽपि तत्प्रवृत्तेरिति शेषखरे समाहितम् तत्राशंकासूत्रेऽनृच्छ इति पदाभावेऽनृच्छेत्प्रतीमप्राप्तः गुणो-
ऽपि प्राप्तस्तत्र प्रतिपदोक्तत्वादपवादत्वाच्चगुणोक्तते इजादित्वाभावादात्मः प्राप्तिरेवनेति व्यर्थमनृच्छपदमत्र समाधानम् ।
विभावयन्नुसुधिय इति पण्डिताः शेषखरपंक्तिस्तु इत्यस्य न च त्वेति लिटिगुणविधानसामर्थ्यादेव तत्सार्थक्यादिति सूत्र-
नाख्येय्यदिति अनयापङ्त्याभाष्यसिद्धान्तोप्यगत इति सूचितं तथा हि इयेषत्यादावामव्यावृत्तये उपदेशे गुरुमतोऽनृ-
च्छ इति उक्त्या एवं तर्हि उच्ये रास्वक्तव्यः अनृच्छ इति ज्ञापकादनौपदेशिकस्यापि गुरुमत्वस्याश्रय शेषखरचकारे-
त्यादावसिद्धौ इयेषत्यादाविति प्रसंगमाशङ्क्य उभयनवक्तव्यमुपदेशग्रहणं न करिष्यते कस्मान्न भवति इयेषत्यादावुक्त-
मवाकिमुक्तं सन्निपातविरोधादित्यनृच्छग्रहणं व्यर्थमेवेति भाष्यस्थिते पूर्वशखरेऽनृच्छ इति पदोसमाश्रित्य ॥ रा-
वोऽपि नृच्छ इत्येव सिद्धेरादिग्रहणं मतुवग्रहणं च स्पष्टार्थमित्युक्तम् इजादिगुरुमतेनेवानृच्छ इति पर्युदासः ॥

स यै को नान्यथेति तद्वावस्तदं पिचिंत्यमेव संयोगे गुरुमत्ववतामेव ग्रहणापत्त्या इङ् गतो इत्यादीनामसंग्रहापत्तेः इवोगु
 रोरिति सामर्थ्यान्मायंदोषोन्यथानृच्छ इत्येव ब्रूयादिति चेत्तावतापीत्रायदि गुरुमत्वस्याश्रयसोऽङ्गो देरसंग्रहः उच्छा
 देरेव संग्रह इति दोषसद्भावात् वस्तुतस्तु गविजोद रित्युक्तेयतरत्कर्ममशक्यमथवा गुर्वोदेरित्येवासुंदयायीसश्चेत्यत्रा
 संग्रहणादकारगुर्वोदेश्चेतह्योसेरेवेति नियमात्सिद्धेः न वासेरोपदेशिकाकारगुर्वोदित्वे नैतद्विषयकनियमेशात्वादिप्रभृ
 तिष्वाभ्यादिति वाच्यम्लाघवेन सामान्यनियमाश्रयणादिति हि क ११ अतो दीर्घो यजोतिमार्धधानुके किं सूके शवः
 अङ्गनाके णो न्यतरस्यामिति वः अत्र केचित् सार्वधानुकग्रहो मास्तु सुपिचेति सूत्रनियमादेवा दोषात् सार्वधानुक
 भिन्ने यजादौ दीर्घश्चेत्तर्हि सुप्येवेति केशवशब्दावप्रवृत्तेः समाधानन्तराजभ्यामित्यादावपि दीर्घोपत्तिरिति अतो
 दीर्घस्य सुबिधित्वाभावेन नलोपः सुप्त्वेरिति नलोपासिध्यभावात्सुप्नुतद्व्याख्यधर्माश्रयविधौ चेत्सुबिधित्वादिति
 समाधानान्तरं तु तत्त्वप्रकाशिकायां द्रष्टव्यं १२ ज्योतिरायुषः स्तोमः समासेऽङ्गुलेः संग इत्यतं समास इत्यनेव तैत्तिरीया
 भ्यामुत्तरस्योत्तरपदावयवस्य घ इत्यर्थः अत्र मूले समासे किमूज्योतिषः स्तोम इत्युक्तमूतत्र इराकोरित्यधिकारात्
 किन्तु ज्योतिस्तोमोस्तिब्राह्मणानामिति प्रत्युदाहर्तुमुचितमिति पण्डिताः केचित्तु समास इत्यस्य निवृत्तावयवस्य देदविधित्वा

उ.प.
९

समर्थपरिभाषया समास एवास्पष्टप्रवृत्तिरिति समासग्रहणं चिन्त्य प्रयोजनमित्याहुः सन्नपदाधिकारस्यापदान्तरस्य मूल-
धन्य इत्यतः प्रागेव निवृत्तेः भाष्ये उक्तत्वात् वस्तुतस्तु मूलाशय इत्यं योज्यः १३ नुम्विसर्जनीयशब्दोपपीतिषत्वस्य सा-
त्पदाद्योरिति निषेधस्यापवादो यं तेन नुम्विसर्जनीयेति संबध्यते इति वाक्येऽपि प्रवृत्तिः न च प्रत्येकमिदं विवक्ष्यमानं नानिस्व-
इत्यत्रेवात्राप्यप्रवृत्तिरिति वाच्यम् एवं तर्हि समासस्तान्येव भीरुष्ठानाग्निष्टु दग्निष्टु मज्ज्यातिष्ठामादीन् तं समासे किम् इत्या-
नेन तदधिकारी यभीरोऽस्यानमित्यादि त्रिसूत्री किमर्थेति प्रश्नाशयः असमासे प्रवृत्तिविरहात्परापार्थस्येति तदुत्तरमित्य-
न्ये १४ समाद्रामादित्यत्र मूले जश्त्ववावसान इत्युक्तम् पूर्ववत्त्वोसिद्ध्या जश्त्वमिति मनोरमा अपवादत्वाज्जश्त्व-
धित्वाचत्वं ततो जश्त्वमिति शेषः जश्त्वा प्राप्तिविषये चत्वं स्यात् चारितार्थ्यं अपवादत्वसंगतेरिति शेषः शयः अस्योपादि-
षणान्तरं षष्ठादौ पूर्वेषस्य षण्वचत्वं ततो जश्त्वे षण्वश्चयेत जश्चित्यादयः षडिति निर्देशेन षस्य टकार एव न तु षका-
र इति परिहारेऽपि पूर्वोपरविरोधः शेषरस्यास्त्येव उपानदित्यत्र षत्वजश्चत्वं नीति तदुक्तः किंच चतुर्णामित्यत्र ।
रात्वं द्वित्वमिति प्रतीकमुपादाय ननु द्वित्वरात्वमित्येव युक्तम् पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे इति वचनादिदं वर्गाद्वित्वेऽपि प्रवर्त-
ते वाक्वागिति भाष्यादाहरणात् अन्यथा द्वित्वदृष्ट्या चत्वं स्यात् सिद्धत्वाद् न स्येव द्वित्वे तस्य चत्वं पूर्वत्रा-
वगापत्तेरित्युक्तम्

राम.

अस्मादपि पूर्वजश्वपश्चाच्चत्वमित्यायातोतिपरिडताः पदान्तविषये पूर्वजश्वमिति न्याय्यमेव प्रावसाने इत्यस्यापि
 दान्तगत्वाचत्वविधानेन चारितार्थात् अत्र पदाधिकारभावात् अनुकरणं चानिति परमिति ज्ञापकादनिति सरस्याप्य
 नुकरणास्य सत्त्वादवसाने तदाद्यनुकरोत्यततत् इत्यादौ पक्षे च त्वस्यापीष्टत्वात् न त्विदमुक्तं न ह्यनुकरणत्वमङ्गम् ।
 भियाशास्त्रस्य बाधश्च मत्कारतामुपैति पटत् इति इत्यादिषु अव्यक्तानुकरणास्यात् इति विति शास्त्राणामप्रवृत्त्याप
 तिः तेषां वैयर्थ्यपक्षे त्वत्वं विस्तरेण १४ प्राचांष्कस्तद्धितः गार्ग्यशब्दात्फः आयनादेशे यस्येति चेति तद्धितनिमित्ति
 त् इकारलोपः तद्धितान्तत्वे प्रयोजनं प्रातिपदिकसंज्ञाचक्षात्तस्य तेन पिदौरेति सिद्धश्च डीषिति तत्र सर्वसंज्ञे चैव
 षित्वसामर्थ्यादप्रातिपदिकत्वेऽपि डीषाचसिद्धिमाश्रित्य तद्धितग्रहणं प्रत्याख्यातम् गौकस्य शब्दो गौदियञ् ।
 न्तस्मात्क्रौड्यादिभ्यश्चेति क्रौड्यादिगौकस्य शब्दात्पुङ्गुत्वेनोपज्ञश्चेति चापगौकस्याततः षफप्रत्यये विवक्षिते
 तद्धितसंज्ञायां भस्याडे तद्धिते इति पुम्वद्वावे चापो निवृत्तिः षफप्रत्यये चित्वाङ्गो षगौकस्यायणीति सिध्यति पुम्वद्वा
 वश्च तद्धितत्वरवष्कस्य संगच्छते पुम्वद्वाभावे यजनन्तत्वं विरहात्फोनस्यादितिकस्य चित्समाधानं न युज्यते तथा
 हि गौकस्य शब्दपाठस्य क्रौड्यादिषु भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् गौकस्येति तु षाद्यत्र च न चितिनापि सिध्यति मासु क्रौड्यादि

३.५.

१०

लायङ्गनचगौकस्यायणीतिनसिद्धेच्चापः प्रत्ययस्यापवादत्व इतिवाच्यम् प्राचांष्क इत्यत्रसवेत्रेति सूत्रात्सवेत्रेत्ययङ्गप्रवासावत्र
ष्कविधानातगौकस्येतिहदीचांमतेसेत्यति एवञ्चगौकस्यापुत्रइत्यादौषडः नत्वाभवेनषडः सम्प्रसारणमित्यस्याप्राप्तागौकस्यायः स ।
म्प्रसारणाप्रतिषेधोवक्तव्यइतिवार्तिकमनारम्भणीयमित्यपरमनुकूलम् किंचष्कप्रत्ययेविवक्षितेभस्यादेतद्वित्त
त्यस्यप्रवृत्तिरनुचितैवायनादेशोत्तरमेवभसंज्ञायाः प्रवृत्तेः किंचषडः तेयजंतत्वविंशेराष्कस्याप्रवृत्तेः किंचत
द्वितग्रहरामन्यतोऽपिविधानार्थेतेनासुररूपसंख्यानंनानापूर्वमिति कैयटोप्येकदेशीतथाहिआसुररूपसंख्यानुमि
त्यस्याग्रेभाष्येह्येतिवक्तव्यमासुरीयः इत्युक्तंतत्रसिद्धान्तः कैयटः आसुरिणाप्रोक्तइतिविशेषार्थः नञ्चतिअणिप्र
प्रकृएवक्रीयतेसाधवादन्वयाद्विरासुरीयग्रहरां कर्तव्यस्यादिति एतेनोपसंख्यानस्यावश्यवत्त्वेप्राचामितिसूत्रस्था ।
भाष्ये तद्वितग्रहराप्रत्याख्यानमेवाद्वियेतइतितत्त्वप्रकाशिकायां द्रष्टव्यम् १५ टिड्ढेत्यत्रवार्तिकं नञ्सूत्रचर्क
कृष्युत्तरुणातलुनानामुषसंख्यानमिति तेनडीपिअनानुदात्ताविमोर्गोरादिडीषितुअन्तोदात्तावितिग्रन्थकार
तत्रपरिडताः वार्तिकेगौरादौचानयोः पाठोमास्तुवहादिष्वेवानयोरस्तुपाठस्तत्रपाठान्डीषसिद्धः पूक्षेवयस्यचरमड
तिडीवितिस्वरद्वयसिद्धिरितिसमाधानंविभावयन्तु सुधियइतिअत्रेदंतत्वं ६ ४ ६ ३ ६ ४ ६ ३

रामः

१०

तरुणा तलुनशब्देनोत्रोश्चलइतिउरनूप्रत्ययान्तौयौगिकौतरतिप्रथमंवयस्तरतिदुःखमितिवायदाहःखतरणाक्तं ।
 ओणादिःतदापिडीषसिद्धयेगौरादिपाठआवश्यकोनेहवयस्यचरमइतिप्राप्नोति एतच्चवयस्यचरमइतिब्रुवतातरु
 णातलुनयोरूपसंख्यानंकुर्वतावार्तिककारेणसूचितम् सूत्रकारमतेनप्रथमवयोवाचिनएतेग्रहणात्तरुणातलुनयो
 रग्रहणमेवसर्वथेतिगौरादिपाठस्तयोरितिबोध्यम् मध्यान्हेतरुणोरविरित्यादौप्रचण्डोरविरित्याद्यर्थमावश्यकं
 तरुणाशब्दःप्रौढपर्यायेपिअथतदर्थकोयदातरुणाशब्दःप्रयुज्यतेथवातरुणात्तत्पर्येणवृद्धेपिप्रयुज्यतेऽथवा ।
 प्रौढपार्थकोवागृह्यतेतत्तात्पर्येणोपसंख्यानमिति १६ घट्टिःतिअन्नाङ्गस्यसुपीतिचानुवर्तते अत्रपरिउक्तं
 डीत्येवास्तुप्रस्मिन्विधिरितिपरिभाषयातदादिविधोडादौसुपीत्यर्थेणसिद्धेरित्ग्रहणंव्यर्थंप्रायोगिकडादेरसम्भ
 वादावौपदेशिकडादित्वंमुह्यते प्रवाहुशब्दात्तृतीयेकवचनस्थानेआङ्गयाजरेत्याङ्गदेशस्तुङ्गदेशएवास्तुप्रवाह
 वेत्यादिसिद्धयेमत्यामित्यादौतुडेगामदेशेतस्यङादित्वाभावादारानद्याइतिनप्रवर्ततेतडिःनिकरणेनअनुवन्धका ।
 र्यत्वादन्तुविधावपिस्थानिवत्वाज्जायतेयद्यपितथाऽपिडेगमित्यङ्केङामित्यङ्केनकश्चिदोषइतिप्रसम्भ्रमोत्रोत्तरंडा
 मादेशेकृतेलशक्तिसंज्ञा रानद्याइत्याङ्चप्राप्नोतत्राङगमस्याङ्गत्वाद्धारोपरिभाषयान्तरङ्गायाऽसुपीत्संज्ञायावा

उ.प.
९९

धेऽकारश्च वराणां पत्तिराडागमस्य नित्यत्वं मपि इति केचित्समादधते वस्तुतस्तु इतग्रहसंस्थेष्टार्थं आनघोऽस्यादौ सेना न्या
मित्यादौ डागमादेशश्चरितार्थ इति नद्यावन्ते परत्वाङ्गमादेशे सकृद्गतिन्यायाद्वा डागमाप्रवृत्तेर्यगारूपसिद्धिः न चाडाग
माभावेनुद्स्यादिति वाच्यम् । निरनुबन्धपरिभाषया आमग्रहो न डागमाः । ग्रहणादतएव सा सुबन्धो डागमादेशश्चरिता ।
र्थः न चैवं शीत्यानुदोऽभावेऽपि आट् इव याट् स्यादोरप्यप्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यम् । लक्ष्यव्यवस्थापकावैतौ न्यौ यौ
पुनः प्रसङ्गेऽतिसकृद्गतेति वस्त्रस्थानुरोधाद्याट् स्यादोर्विषयेषु नः प्रसङ्गाद्याट् स्यादभित्यदोषात्कथमन्यथाऽदिकु
तेऽपि यदागमन्यायात्परादिवद्वावाद्वाऽऽमत्वेन प्राप्तस्वनुदोवारणां भाष्योक्तसंगच्छेत् आगमादेशपरत्वात्कृते पुनः प्र
संगादादृतस्मिन्कृते सकृद्गतिन्यायानुदोऽभाव इति भाष्यमते यथा सिद्धिरेष्टस्य तथाऽवपक्षे डागमिकृते सकृद्गत्याऽऽदोभाव
पुनः प्रसंगाश्रयेण याट् स्यादोः प्रवृत्तिरेव न भेदो रूपसिद्धिस्समैव अथवा भवत्वाट् । स्वसंज्ञातुल्यशक्तित्यत्रोप
देशेऽजित्यत उपदेशपदानुवृत्त्या सेत्स्यति प्रत्ययस्योपदेशे आदिभूतं यत्प्रशकुते स्येत्ति ज्ञेति व्याख्यानात् एत
च्चुदृश्रुतिसूत्रे भाष्ये ध्वनिर्न तथा हि चच्चुपचरापोश्चकारप्रतिषेध इति वार्तिकप्रत्याख्यानाय भाष्ये उक्तं यकारा
दौ चच्चुपचरायोर्किं यकारेण श्रूयते लुप्रनिर्दिष्टो यकार इति अत्र यकारे लुप्तेऽपि प्रत्ययादिश्च इति संज्ञा प्रा ६ ॥

राम.
९९

स्यापदेशेऽप्यदिश्वकारोनासीति तात्पर्यं फलम् कल्प्यम् सामर्थ्यं कल्पनाया अनौचित्यादेव च लक्षित्ये तत्सन्नेऽपि साह ।
 चर्येणोपदेशपदानुवृत्त्याऽप्येति तत्त्वप्रकाशिकायां द्रष्टव्यम् १७ अनेकालशित्सर्वस्य अत्रेशखरः नानेकालशित्ति
 नूनोक्तमन्तनयुक्तम् अनन्तरत्वाशदेऽपरस्यैव निषेधे हि डि-दने काल अत्येऽन्यस्यैवात्यस्य सिद्धे डि-चेति व्यर्थम् ।
 वेत्यत्रानन्तरन्यायो न प्रवर्तते अत्र समाधानं कुर्वन्तु सुधिय इति अत्र परिहृताः यद्यप्येतत्कोत्तुमेत्युक्तम् अन्तस्यादेरिति
 चानुवर्त्यानेकालशित्ति नयेनेति डि-दने कालोऽन्याथै डि-चेत्याख्य ध्वमिति तथापि युक्तं शेषखरशयः डि-चेत्या रम्भात्
 दबाधे क्लेशात्पदलाघवाद्यन्यासमुचितमिति १८ अदर्शनलोपः अत्र षष्ठीस्थान इत्यनुवर्तते तेन षष्ठ्यन्तस्य स्यात्
 पददर्शनं तल्लोपसंज्ञ इत्यर्थः तेन त्रपु इत्यत्र किपोऽप्रसंगात्तददर्शनस्य लोपसंज्ञाऽभावाद्भवस्यपि नोति तु कून भवतीत्या
 ह प्रसक्तस्येति तदुक्तेशखरे तस्मात्त्रपु इत्यत्र किपोऽदर्शनस्य सत्वेन न प्रत्ययलक्षणाननुगापत्तिर्दोष इति न्वायं शेष
 रग्रन्थः स्थानिवत्सूत्रस्य भाष्यविरुद्धस्तथा हि भाष्ये शब्दस्य नित्यत्वाद्बुद्धेरवस्थानितादेशता चेति पक्षे सेनानी रित्या
 दो कर्मण्यण् बुद्धिः किंबुद्धेरिति स्थानिवत्त्वेन वृद्धिः प्राप्नोतीत्यंशक्य षष्ठीनिर्दिष्टस्थाने यत्रादेशस्तत्रैव स्थानिवदि
 तिसमाहितं प्रकृते किपः प्राप्तिपदिके प्रत्ययलक्षणाननुगापत्तिः प्रत्ययलक्षणा

३-प-
१२

सूत्रेणापि स्थानिवद्भाववानूद्यत इति चेन्न त्रपु इत्यत्र दोषाभावेनैकत्र भाष्ये ग्रामणी रित्यत्राणं प्रसंगे प्राप्ते किं प्रसंगे बु-
द्धेरवस्थानिवद्भावो हि माशक्योऽत्राणप्रसंगः किं पाः सौ बाध्यते इत्युक्तमस्तद्धिषेति किं पाविधानादस्मिन्वा प्रसङ्ग-
इति कैयटः अस्माद्वाप्या त्वष्टी निर्दिष्टस्य स्थानिवद्भावो बोधित एव त्रपु इत्यत्र तु स्मरणद्वयवक्तिः प्रसंगो नास्तीति तत्र प्र-
त्ययलक्षणाप्रदर्शनमेकदेशिन इति तत्त्वमग्रमेति ष्ठी त्वत्रत्यवन्नार्थनिरूपितार्थाधिकं रणात्वाभाववन्निवन्ता-
र्थनिरूपितधात्वर्थक्रियायाः प्रकृत्यर्थत्वाभावाच्च प्रकृते षष्ठीस्थाने इत्यस्य भाष्येऽनुवर्तितत्वाच्च वस्तुतस्तु स्थो-
निवत्सूत्रोक्त षष्ठीनिर्दिष्टस्य देशः स्थानिवदिति भाष्येणैव गतार्थता प्रकृतसूत्रे षष्ठीस्थान इत्यस्यानुवृत्तिप्रदर्-
शनं भाष्ये स्पष्टार्थमेवेति यत्तु अदर्शनमिदित्येवास्तु अदर्शनस्य संज्ञा तस्य लोप इति न कर्तव्यमुपदेशः जित्या-
दिसूत्रैरदर्शनस्यैव विधानादिति तन्न कृत्रिमा कृत्रिमयोः कृत्रिमस्यैव ग्रहणो भूनामित निवृत्तेरित्प्रत्ययः स्यादिति
त्यादिष्वित्यदेनादर्शनप्रतीत्यापत्यालक्ष्या सिद्धेः तपरसूत्रस्य कृदित्यादिविषयस्यानन्तरकृदोरित्यन्यायेनेत्यद-
र्शनबोधिकासंज्ञास्थाननुत्कालबोधिकेति संज्ञयोर्विरोधाच्च समावेशासम्भवः इदिकैकमात्राकालिकेकार-
रूपस्य भावस्य दर्शनरूपत्वाभावात् तपरसूत्रेणास्यासंज्ञायाः बाधेऽस्थानिविषयतापत्योपदेशः जित्यादीनां स्व

विनिर्दिष्टतापत्तिः ॥
विनिर्दिष्टतापत्तिः ॥
रूपमात्रविवेकः ॥

स्यात् इदितो नुमित्यस्यत्वयमर्थः स्यात् इदिकारो दर्शनं यस्य सामर्थ्यात् यस्य कारो नास्ति अनप्रभते स्तेत्येव नुम्यात् निति
 प्रभते रिकारवतो न स्यात् अथापिकथंचिदन्नेदित इति व्याख्यानात् स्याद्भुजामिदित्यादिष्वत पुरनिर्देशेन निर्वाहे सुम्प्र
 दर्शनमिदिति सुवचमेव १६ द्विस्त्रिश्चतुरितिकृत्वोर्थे अत्र शेषः इति सारिते उत्तरसूत्ररीत्या सुच इति सूत्रयितुमुचि
 तमसुजन्तस्य पदस्येत्यर्थादिति अत्र दूषणं चतुष्करोतीत्यत्रेदुपपत्तयेति नित्यं पत्वापत्तिः सुम्प्रस्यस्य सिद्धत्वात्
 अप्रवृत्तेः सिद्धान्ते तु चतुर्ग्रहणं सामर्थ्यान्ना सिद्धत्वमित्यदोष इति अत्र समाधानमिदुपपत्तयेत्यत्रापि सम्बन्धापत्तेः
 सिद्धान्ते तु चतुर्ग्रहणं सामर्थ्यान्ना सिद्धत्वमित्यदोष इति अत्र समाधानमिदुपपत्तयेत्यत्रापि सम्बन्धापत्तेः भाष्ये तु इदु
 दुपपत्तयेत्यनुवर्त्य कृत्वोर्थे इत्येव सुवचमिति स्थितम् तदुपपत्तिसुसुच इत्येष सिद्धे गुरुभूतनिर्देशादत्रा सिद्धत्वमिति
 चतुष्करोतीत्यत्रेष्टे विकल्पः संपन्न इति तत्त्वप्रकाशिकायां द्रष्टव्यम् २० इको गुणाद्वीसूत्रप्रयोजनम् बालिकसिद्धये
 हणामात्सन्ध्यक्षरव्यञ्जननिवृत्त्यर्थमिति अत्र कैयटः अकारस्याकाररूपे विशेषेणास्तीत्युक्तमिति अत्र केचिदिशेष
 दर्शयन्ति अकारस्याकारेणोक्ते तेपेचिथेत्यत्र नश सददवादिगुणानामिति निर्दिष्टादेत्वाभ्यासलोपो न स्यात् तदुक्तं तु
 विशेषेणास्तेवथ लिचसेटीत्यारम्भसामर्थ्यान् विशेष इति पेचिथेत्यत्रेव ववरिष्यससरिथेत्यादावपि निर्दिष्टाना पत्तिः

उ.प.
१३

नशसददेति सूत्रे गुणा ग्रहाण्यतु नवैयर्थ्यहपपरतुः यपरुत्तियादृष्टं च तृतामिति गुणकृत एत्वाभ्यासोऽपि नित्यत्वाचारि
तार्थ्यात् अत्र केचिदित्यं समाधानं कुर्वन्ति केवलदीर्घस्थानिकगुणा विषये न भवेत्तस्य सावकाशत्वे इति गुणाग्रहणमुपहा
यतस्थाने इगुग्रहणमेव नृग्रहणमवाकुर्यात्सामान्येन गुणाग्रहणसामर्थ्यादि जातीयस्थानिकविजातीयगुणस्यैव ग्रह
णादत्र विजातीयस्थानिकविजातीयगुणास्याभावादिति कैयटग्रन्थेन काप्यनुपपत्तिः अथवा अत्रिचसेटीति सूत्रस्य भा
रीत्या नशसददेत्यत्र गुणाग्रहणं गुणावयवपरं गुणावयवोयोः कारस्तस्य निषेधस्तच्च नुनविधेत्यत्रैव स भवतीत्यदोष इति प
ण्डितः वस्तुतस्तु अकारान्न धातोरेवाकारस्याकारेणो कृतेन विशेषतेति कैयटाशयः अकारोपधहलन्ते मुअलोऽप्य
स्येति हलसवगुणाः नाचः इकृषीरभाषाया अभावात् अथपुकि अन्तःलघ्वोऽपधापुगन्तश्चलघूपधा चानयोः समाह
पुगन्तलघूपधमिति समासमाश्रित्य अधिकरणान्वयादंगावयवलघूपधायाणुगा इति व्याख्या नृग्रहणस्यैव चिथेत्यदो
विशेषेति सम्भवस्योपिन युक्तः वार्तिकप्रयोजनम् प्रत्याख्यान एवास्य प्रकारस्य भाष्ये उक्तत्वाद् किंच अयं प्रकारेण वा
निकसम्मतोऽन्यथाकारसंघर्षरेत्याद्येव वृथादातसन्ध्यक्षरेति नृयात्पुगन्तस्याङ्गस्य गुणो लघूपधस्याङ्गस्य गुण इति सा
मानाधिकरणेनान्वयेऽलोऽप्यपरिभाषोपस्थितिपक्ष एव वार्तिके आदित्युक्तिस्तद्गच्छते पुगन्तलघूपधस्येति सूत्रं तु उपधाव

उपधाव

स्येति नियमांशस्यात्तेनैहितोक्तिस्त्यादौ गुणः गोपयतीत्यादौ नियमबन्धिनुराणवेतितदपिनव्यपदेशिवद्भावेन तत्त्वात् २१५
किंतिप्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यं किं प्रयोजनं उपधारोर्वीत्यर्थेन वक्तव्यं ज्ञापकात्प्रतिषेधाभविष्मतिपदयमिदं
जलहलन्ताच्चेतिसनः कित्वा शास्ति तज्ज्ञापयत्प्राचार्यो भवत्युपधानुपधाया तस्यापि निषेध इति ग्रन्थः अत्र केचित्
हलन्ताच्चेति स्तस्य न वै पर्यहलस्स निसन्य डेरिति द्वित्वेऽत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोपे रम्भे इच्चेति हलन्ताच्चेतिस
नः कित्वे धिसेतीत्यत्रानिदितामिति नलोपार्थत्वात् कित्वस्य दम्भ इच्चेत्येव सिद्धे हलन्ताच्चेति सामान्यस्मारमात्रं समा
धानं ननु सृजिदृशोर्भत्समकिं तिसनी को भूलदंभेरितिलघुनोपायेन सिद्धे हलन्ताच्चेति ज्ञापकमेवेति परिहृताः वस्तुतस्तु
दम्भेरित्युक्ते सनिमोमाघुरमलभशकपतपदामचइसितिमीमादीनामित्यादेशमित्सतिदित्सतीत्यादौ गुणाभावात्तदह
लन्ताच्चेतिसनः कित्वार्थमावश्यकं तथा सनी वन्तर्द्धतीडागमाभावे विधुर्धतीत्यादिसूत्रारम्भे एव सिध्यति ज्ञापकपर्य
भाष्यस्य त्वयमाशयः प्रतिलक्ष्यं लक्षणाभेदः प्रद्यपि नलोपामागमाभावेऽपि प्रतिषेधार्थे धिस्तथा उपधारुणातिषे
धार्थो हलन्ताच्चेत्यचरितार्थ इति ज्ञापकत्वं ज्ञेयं २२ नलोपः प्रातिपदिकेन स्थि अन्तग्रहणमत्र ज्ञापकस्य पदस्य
त्यधिकारः तत्कचित्स्थानवष्टीकचित्त्वयवषष्टीतेनमादुपधायाश्च सतोर्वी इत्यत्रावयवषष्टीत्वे पदावयवमतोर्म

संयोगसंज्ञान्त्रपेक्षतेति पाणिनेरवियोजनदृश्यत इति युज्यताम् यदितरेषां दित्यस्य प्रत्याख्यानोऽतिशयग्रहस्तर्हि शेषो
नः पुंसि श्यत्रा को दीर्घ इति पूर्वसवर्ण इति चेत् गुणस्य यच्च स्या विपरिणाम्यकः पूर्वसवर्ण इति धातुस्येति व्याख्यायते किं न वेत्त
स्यादित्यनेनेति तत्त्वप्रकाशिकाया स्पष्टम् २३ हे लङ्गाभ्यो दीर्घात्सुति सौतिः स्यात् मनाः स्यात् हलङ्गायस्सोरित्येव सत्रयितुः
सुचितमत्र शब्दरत्ने संसृति स्यात् रूपलक्षणमन्यथा विभागज्यमिति न सिध्यते विभेद इति स्थिते हत्वा सिध्या संयोगान्नलो
पेरोरीति लोपे संयोगान्नलोपस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् दलोप इति दीर्घो न स्यादिति अयं ग्रन्थः शंखरविरुद्धस्तत्र हि अजर्घा इति
भाष्यप्रयोगात् पूर्वत्रासिद्धमित्यत्र पूर्वपदेन लोपसूत्रस्याग्रहणवोधनद्विषयत्वं तन्मन्त्रेत्यविरोधपरिहारः भाष्यप्रयो
गेण साधुत्वस्यासति पक्षे स्वीकारादिति प्रकृते तु तिस्यैर्ग्रहणयत्ने स्थिते तत्र तद्वत्त्वं न भाष्यप्रयोगे साधुत्वस्या
स्य सति पूर्वस्वीकारात् नानासूया कर्तव्या यत्रानुगम इति पंक्तिविंशतीति सत्रस्य भाष्येति परिगणिते वस्तुतस्तु शंखरे
क्तः सम्यक्वापि तद्व्याज्यमित्यत्र सत्रकारसिद्धान्तेऽपि संयोगान्नलोपस्यासिद्धत्वादीर्घो न प्राप्नोतीति रोरीति लोपस्या
श्रया सिद्धत्वेऽपि संयोगान्नलोपस्यासिद्धत्वेनोक्तभाष्यप्रयोगे शौवयहानमुन इत्यत्र नने इदं वक्तव्यमुग्रहणं
विभागार्थेनेति मुनेति क्वचिदसिद्धत्वेनेति व्याख्याय प्रयोगे निश्चित्यनामिसंगः आश्रययोगविभागार्थेनेति मुनेति

अभाष्यप्रत्ययः परेतिरेकस्यलोपः विसर्गः अजघादितिभाष्यस्य
 षः संयोगादिद्वयवार्तिकानियोगविभागसिद्धान्नोतितत्वम् २४ वदव्रजहलनायाचः हल नाचइत्येवसिद्धेवदव्रज
 हराभितोहलपरीतिवैकल्पिकदीर्घवाधनार्थेननुवदव्रज्योरचइत्येवास्तुअजग्रहणसामर्थ्यादलनेस्यचइत्यर्थोभविष्य
 तिवदिन्नज्जोरवयवस्याचइतितात्पर्यःअतोत्वान्तस्येत्यतोऽतइत्यनुवृत्त्येवसिद्धेतस्यैवार्थोऽतअजकात्त्वमुनास्तिसिचि
 वृद्धिः परेतिरेकस्यलोपः विसर्गः अजघादितिभाष्यस्य
 अपासीदित्यत्रवृद्धेर्जास्तिविशेषः २५ जनानामित्यनेनसिद्धासम्भवात् तदेतदाहभाष्यकारःएवन्तद्विद्वन्नेवदलनेग्रहण
 मनुसृतंहलग्रहणमनेत्यर्थम् अजग्रहणमनिगर्थमिति अभाष्योदगंसीदित्याविसिद्ध्याऽचआन्तर्याम्यरोहिणीपवि
 ध्यर्थमित्यर्थः अन्यथाचकासीदित्यादावप्यतिप्रसङ्गः स्यात् तदुक्तंभाष्येसिद्धांतव्यवायेतुनभवतियदिसिचानन्त
 र्ग्यविशेष्यतइति अथानिगर्थमितिभाष्यस्यासमर्थः अजग्रहणभावइत्युक्तंभाष्येपश्यने अभाष्योदित्यादावेवस्या
 न्तुअभाष्योदित्यादावितिअन्तग्रहणानुसृत्यार्थमन्यथाहलोऽचइत्युक्तंभाष्येअजकात्त्वमुनास्तिसिचि
 मप्यर्थेआशंक्यतेति कैषटेस्यार्थमप्युक्तंभाष्येअजकात्त्वमुनास्तिसिचि २५ मप्युक्तंभाष्येअजकात्त्वमुनास्तिसिचि

उ.प्र.
१६

देवान्नपदेलाभेस्पष्टायेन्नदितिशेखः पदान्तादेतिसूत्रेशेखरेअनग्रहणार्थदान्नकार्येअन्यथापदविधिचापुत्यासमर्थय
रिभाषेपस्थितेरसमर्थेतिष्ठतिकुमारीछत्रहरेवदत्तइत्यादौनस्यादित्युक्तमुत्तरं न पदान्तादित्यत्रेतुनसमर्थपरि
नायोपस्थितेःषण्णमित्यत्रतदुपस्थित्येवनपदान्तादित्यस्यानुपस्थित्यस्यैवैष्योपत्तेःसमर्थपरिभाषाप्रतिनि
पादिस्थसवनपदान्तादित्यस्यासिद्धत्वान्नतस्सअप्येवस्थितिरितिपूर्वोक्तविरोधप्रशस्त्रस्येतिपराडताःनपदा
दित्यत्रयेनविधिरित्यस्यानित्यत्वबोधनार्थमनग्रहणंमतेनसम्पत्प्रत्ययविधेप्रतिषेधइत्यादिवार्तिकसूत्रकारेणपि
अनेमितिनापूर्वमकिञ्चित्तिङ्तिङ्प्रत्ययान्तिङ्ग्रहणंपचतिभवतिइत्यादौमाभूदितिहृतसत्तुसमर्थइत्येवसिद्धं तत्रैकाकीभावेसर्वसं
मर्थमिदुज्जिडितिज्ञापकात्पदेकार्येऽपिक्वचित्समर्थपरिभाषानुपस्थित्येवनुकिंरिद्धेपदान्तादेरितिग्रहणमपिस्थ
ष्टार्थमितिचैविशेष्यविशेष्यताभावेकामचारस्यापिवोधनार्थमनग्रहणेनेनोत्तमप्रत्ययादेसंयोगपूर्वत्वात् उदाहृत्यपूर्व
स्येत्यत्रोक्तारयोःसंयोगपूर्वःअट्कारोयत्रोष्ट्यपूर्वइत्यादिव्याख्यातंभाष्येसङ्गच्छते अन्यथोक्तान्नस्योसंयोगपूर्वत्वं
इतिअट्कारान्नस्योष्ट्यपूर्वत्वग्रहणवादाशुहिइत्यत्रहेर्लुक्स्यादुकारान्नप्रत्ययस्यासंयोगपूर्वत्वादुकारोयोः
अट्कारेतिव्याख्यातंनदोषःएवंसंकीर्णइत्यत्रधातुर्यत्तदनस्य पूर्वइत्यर्थेअत्रैवस्यानपिपूर्वइत्यत्रस्यादितिसेनेत्येवभा

१६

२६ इति सित्तोऽश्वः अत्र दिदसीत्येव सिद्धेऽस्य ग्रहणं स्पष्टं यमिति परिहृताः विदस इत्युक्तेः प्रत्ययग्रहणानापत्त्यः
 दिदसोऽस्य ग्रहणं हरेरित्यादौ न स्यात् नियमात् यदा चोदेडोऽतिपूर्वरूपं चेन्दिदसोऽकारस्यैवेति पुंसोऽसुडिति असुडित्युक्तेः
 शरणोऽस्य ग्रहणादिच्छाया विअस्यतीति भवति तस्य देवदत्तोऽस्यतीत्यादावेव प्रवृत्तिः स्यात्प्रकृतिकृत्युक्तं न करणमित्यतिदेशः
 नदिदसोऽस्य भवात् अजहत्स्वर्थपक्षे प्रक्रियादशायां कल्पितेनास्यासौ भवत्वाच्च अतस्त्वनमस्कृत्य सत्रनमः पदस्य
 र्थवत्त्वं नोपपदविभक्तिरित्यनेन द्वितीयावारं नत्वर्थवत्परिभाषयानमस्योऽनर्थकत्वमिति संज्ञाविहाजमस्युरसोरा
 सत्त्वित्येवानापत्तिः अनिनमनग्रहणोऽनर्थकस्यापि ग्रहणाच्च प्रत्ययाप्रत्यययोरिति प्रत्ययदिदसो ग्रहणं वृत्तसा
 परिभाषेव नास्तिकथमन्यथाचार्योऽसो ग्रहणं कुर्यात्तुः सेऽस्येति च सुडमुडः अस्मिन्नेति हन्ते प्रत्येकादाय त्रैः डान्
 सांतपदसम्बन्धयति परस्वेति नार्थः नन्वेव नान्दिदसोऽप्रतिज्ञा नदिदराडिडः सेऽस्येति विवाच्यं कृत्युक्तं नमसाम
 र्थादेवास्य पदान्तविषयत्वादपदान्तः सुडः तुडः सोः परतएव सम्भवतीति नन्दिदसिडः सत्यमुडसिडसो गृह्येतु साम
 र्थ्यकल्पना अयं यस्यात्प्रत्ययत्वस्य निश्चयात् अतएव कृत उदित्यस्य व्याख्याते सुदन्तोदङ्गोदिति निश्चये तुडः सिद्धः
 सोः प्रत्ययाभ्यामस्य पदस्य शाकृत्तः अस्यतीत्यत्रोकारकादेशपक्षेऽन्येन सुडकृतेऽसिडः सप्रत्ययाभ्यामङ्गोपप्राप्तिः

उ.प.
१७

समभवात्पदानां स्यात्तदर्थत्वेऽपि डिदसग्रहणान्मध्येऽसम्बन्धोऽप्यतिसंख्यः पत्युर्न जनिदन्तुरित्यादिदिदेशः प्र-
त्ययाप्रत्यययोरिति परिभाषाप्रयोगेन जाडिः प्रहरोतुप्रतिपत्तिक्लेशावेतिदिक् २१ सुप्रसमि अत्रसुप्रशोतेऽसमोभिडिति
इतिगितिवानकनं परिभाषाज्ञानगौरवापत्तेरित्युक्तं तत्रसाककार्थत्वात्सम्पादक्यप्योऽप्यप्रमकअचइतिस्थितिमिडिदे-
डिच्चैत्यस्यप्राप्तेमिडिदेस्यडित्वादंत्यस्यस्यात्सम्पाधानन्तुवहिरङ्कुत्सादिनात्कत्वेत्तुकेचोवहिरङ्कुत्सादेःशतैरेमेवा-
कजितिअथेतत्सूत्रभाष्यप्रामाण्येनात्राकचोऽनभिधानमेवेतिपरिहृताऽनसुमसुसमःसमोतिसूत्रेऽकचोऽनभिधानेकन्यस-
भाष्यप्रामाण्येननोपलभ्यामहेकिन्तुइदमेवादेशःशनुदात्तइतिसूत्रभाष्यविविचित्रास्तद्वत्तयइत्यकचनज्ञायतइत्युक्त-
मत्तैश्चप्रामाण्येनात्राकचोऽभावेमिडित्युक्तेरुपाविशेषोक्तिःशेखरस्ययुक्तैवकिंचसम्यगर्थसशब्देकत्वासमवा-
नास्तिसूत्रात्तुसमिग्रहणादिष्वगदेवयोरित्यतष्टरित्यनुवृत्तिर्माभूदिति कृतमपदानुवृत्त्यनुवर्त्यसेइत्युच्यतेतदान-
किञ्चिदुच्यमिति तत्प्रकाशिकायास्पष्टम् २८ सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः ननुपि कर्द्धधातुकयोरित्युक्तं कर्द्धधातु-
साहचर्याह्नोरित्युच्चार्यविहितस्यपि तोग्रहणात्सुलु इत्यादौ न दोषः सार्वधातुकमपिदितिसूत्रेमास्तुसमाधानंसाहच-
र्येनैतिस्यापत्त्यर्थत्वंसूत्रस्येति कृत्वोर्थग्रहणं सूचयति न्यासेनशेखरेखरिडतमेव फलन्तुसिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेत्याह

१८५

ध्यानादप्याभ्यासत्वरसाङ्गसंस्वन्धिनोत्तडः स्थानिकस्यापि ननु सिद्धोऽदुःखो भुवुरिति परिहृता वस्तुतस्तु सर्वं
 ननु सिद्धिदिति मसादीनां डित्वार्थे तेन हतो हय इत्यादावनुनासिकलोपः ग्रहिण्यादिषु सम्प्रसारणादिसेत्स्यति न च
 पित्संज्ञाविज्ञानादपितिङ् दुर्लभ इति वाच्यमितिङ् संज्ञाविधावोपदेशिकपित्वस्य सामर्थ्येनाश्रयणात्तावंधातुकप्रदेशंतु
 पिद्ग्रहणमिति किञ्च अपिद्ग्रहणमसंयोगाल्लिङ्किदित्युत्तरार्थमपि वाच्यमपिदाहधातुकयोरिति नुपिति द्वितीति नि
 वेधादौपदेशिकपित्वेव प्रवर्तते न दोषः कैश्चिदिति चेत्प्रदेशेषु पित्पदेन कृत्रिमस्यैव ग्रहणनाभ्यस्तस्य चिपिति चेत्
 देशेपि इत्संज्ञकोयः पित्पदेशिक इत्यर्थस्यावश्यकत्वेपि शास्त्रे उभयगतिविज्ञानात्तस्यानुदात्ते डिदुदुपदेशस्य स
 र्वधातुकमिति पिदित्युच्यमानेन एवं श्रुचोऽपिति रुदादिभ्यः पितितुस्तु समयमः सितियकपिति अकृतपितोदोर्घड
 त्यादौ संदेहापत्तेरेव स्यात् कृत्रिमपितो ग्रहणस्य पित्चेतदीत्वस्येवाभावेऽपि डिपत्येति पदत्वनापत्तिस्तथाच
 रुदिहीत्यादौ तिङ् तिङ् इति निघाताना पत्तिः उभयोः संज्ञासंज्ञयोर्ग्रहणं न तु त्वेव अथ पित्ज्ञानक्रियते सोर्व
 धातुकप्रदेशेषु संज्ञिनिर्देशोऽस्तु तिङ् शिदिनि सार्वधातुकसंज्ञायानुतिङ्प्रशङ्का इति तु कयोरिति तिङ् इधातुकति
 ङ् शिदिति वक्तव्यमिति चेति वचनलिङ्गदेशसिद्धामाहधातुकत्वं यत्र शितो समवेत इतिङ् ग्रहणमिव सार्वधातुक

सिद्धिदिति मसादीनां डित्वार्थे तेन हतो हय इत्यादावनुनासिकलोपः ग्रहिण्यादिषु सम्प्रसारणादिसेत्स्यति न च

उ.प.
१८

दपिदितिवक्तव्यमिति श्रितियगित्यनुधातेरित्युच्चार्यविहिततिङ् श्रितिसर्गविधानास्तिलहोदहइत्यदोकेर्मप्रोप्तिनक्षत्रः शि
दाहधातुकपोरित्यत्राहधातुकसाहचर्यं द्वौ द्वौ नित्यादौ नयणः अपितः शितोडित्वे च श्रितिगुणादौ इति च मणव
नहिधातोस्तिङ्ः शिदपिदितिवक्तव्यमविहितविशेषणत्वाददोषइति केचित्तिङ् न इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य अ
त्रमूले एकादेशाशास्त्रनिमित्तविसर्गस्थानेऽनेपसूत्रेणानवः कस्कादिषु भ्रातृपुत्रस्य भ्रातृदिति अत्र पूर्वपक्षः प्रत्यय
कोरसिद्ध इति यत्वे कर्त्तव्ये एकादेशस्यासिद्धत्वादिदुदुपधस्येत्यस्याप्रसृतेः कस्कादिषु पाठसामर्थ्यात्त्वत्वमिति गानु
ह्येत्यादौ शंके वनास्तीति तन्नपेयं तपदाद्योस्कादेशस्येवासिद्धत्व मिति भाव्यसिद्धान्तासूतेन ज्ञापकत्वं सम्यगेव तेन परि
वीक्ष्य परिजीवइत्यादौ षत्वमिति ज्याये नभ्यां किपिग्रहिज्यतिसम्प्रसारणोऽपूर्वरूपे हल इति दीर्घ आदेश प्राप्य योति
तिसुपः सप्तमिषत्वे कर्त्तव्ये यदाज्ञापदाद्योरेकादेशाभावात् पूर्वपक्षस्य नासिद्धत्वमप्यथाऽकारेण व्यवधानादिराः पर
त्वाभावात्तिसस्य षत्वं न स्यात्पथावृक्षे च्छन्नमित्यत्रापिसिद्ध एकादेश इति चेत् चेति नु कन वस्तु न सुं इत्येताः सम्प्र
सारणमित्यत्र सा चः सम्प्रसारणमित्येव सूत्रमस्तु सम्प्रसारणाच्चेति मास्तु वृक्षे च्छन्नमजये च्छन्नमित्यत्र तु इति नित्यं
यथा त्वनु कपदान पदाद्योरेकादेशो सिद्ध इति नियमोऽस्वीक्रियः एवञ्च भ्रातृपुत्रशब्दः कस्कादिषु विध्य ४ इत्ये १८

अथ

युक्तं न ज्ञापक इति समाधानं विभावयन्तु सुधिय इति परिणेतव्यं तत्सु त्वेच्छन्मिति यादावसिद्धत्वेन दानादिति नियमवि
नमिष्येदतो नियमोऽयं । मावश्यक एतन्नियमाश्रयणात्सम्प्रसारणं ङीषुसिद्ध एकादेश इति हेतुव्यमिति वार्तिकं
कर्तव्यं भवति शकहृषुपरिवीषुद्वेच्छन् अजयेच्छन् इति वार्तिकोदाहरणानि नियम एव सिध्यति अत्र नियमेशं कि
तं भाष्येन पदान् पदाद्योरेकादेशोऽसिद्धस्तर्हि श्रोषधौ षूधौत्यासिद्धत्वाभावे वत्सु प्राप्नोति शसिध्वं सर्वसौदीर्घस
स्य रुत्वं विसर्गः कः कुत इति कुप्यते चेन्न निदिनेरिति सत्त्वे तत्र समाहितं भाष्यकारेणैव कस्कादिषु भूतुः पुत्रस्य पादा
देकादेशात्परस्परनघत्वमिति ज्ञापकस्य सजातीयोपसर्थाकुलोः परतएव न घृत्वं न शकहृमेपरिवीष्वेत्यादावदोष
यत्त्वत्तु कोरसिद्ध इत्यत्र पूर्वपदान् परपदाद्योरेकादेशोऽसिद्ध इति व्याख्यातं तत्रैव भाष्ये तेन पदान् पदाद्योरिति निय
मे सिद्धे सिद्धं तत्र हच्छन्मिति यादिपदशब्देन पदयोग्योऽपि गृह्यते अर्धोऽप्येत्येति श्रोष्योदाहरणात्परिविष्वत्स्येपा
किवत्तस्य तु गभावः परित्यजेत्त्ववन्नेचनतु कश्चन मिभानात् तदुक्तं प्रत्ययसंज्ञायां स्यात्तत्र भाष्ये वदति अत्र परिहारं
इहापि परिचिरिति शास्त्रपरविप्रतिषेधेन प्रसूयादीर्घत्वं भविष्यतीति आशयः स्यात्तदुक्तं सति प्रत्यये गत्वार्थं भवति
तत्सुप्तेऽपि भवतीति सूत्रार्थः परिवीयेत्यादी च सति प्रत्यये दीर्घोद्वेष्टो नतमिति परिवीरित्वनापि दीर्घ एव भवतीति एतेना

उ.प. १९३ धीत्यप्रेत्यसन्नतुदीर्घोऽष्टौतेनात्रतुक्प्रसिद्धतियुक्तेव अतएव औषधीत्यत्रासिद्धत्वात्प्रसिद्धतिभाष्ययोगे विरोधइतिकेचित्
आडजादीनामनचाजादीनामपिलङ् लुङ् लृङ् स्वित्यडेवास्तुकिमनेन सूत्रेण आटश्चेति अटश्चेत्येव स्तु अस्वयेह सन्नित्य
त्राडगार्ग्यगस्तवयोरिति स्वयोऽङ्गमेव हि स्तुन अटश्चेत्यत्रोपसर्गादिति धातुवित्यतो धातुवित्यपठेयते न धात्ववय
वेऽच्येव वृद्धिरिति न दोषः आएनद्या इत्यत्र तु अडिति वक्तुमशक्यः बहुश्रयस्ये पत्ये इत्यदौ वृद्धिवाधकमतो गुसाड
तिपररूपं माभूदिति अड विधानं नुवहुश्रयस्यामित्यादौ नुड्वाधनेन चरितार्थमदश्चेति धात्ववयवेऽच्येव प्रवर्तते आटि
सत्रितु वृद्धिरेचोति वृद्धिरित्यादश्चेति सूत्रस्थं शेषं खरग्रन्थः अट् धातोः शेषं खरेतु अटश्चेत्येवास्तु आतोऽद्वेधने स्यादौ तु न
दोषः अतो गुरो नाट इति न्यासेन सिद्धत्वात् एव च बहुश्रयस्ये इत्यादावटश्चेति वृद्धि विधाय पररूपवाधकं मुभयथा
बहुश्रयस्ये इत्यादौ पररूपं स्यादेव अग्नद्या इत्युक्ते स्याद्यादौ दीर्घान्त्वान्ताक्षिपररूपं शंका तथापि पररूपं परत्वा
त्स्यादौ बहुश्रयस्ये इत्यादौ तदर्थं माह नद्या इति वक्तव्यमदश्चेति चकारेण पुनर्नृद्धि विधानं वाधकवाधनार्थे तेनार्थे नैवा
दपररूपमात्रं न इति न्यासेऽपि तदेव आमाडोरुसीति न वक्तव्यमिति भाष्योक्तेरुभयथा उच्येमाह स्वाट इति नारम्भ
लोपमिति परिडताः नमाड्येभो इति सूत्रे आडजादीनामिति प्रत्याख्यानपरभाष्यं त्वजादीनामयसिद्धेरुद्दार्थमिति चेद
टः अश्वयोहसनीत्यत्र धातो वृद्धिमटः स्मरेत् कथमिति त्रयोदशविभागेऽङ्गं कथ्यते अटः अचि वृद्धिर्भवति ततः उपसर्गा

तिष्ठति भवति ततो धाता वितुर्भयोः शेषः अतो भाषा चकार प्रत्याख्या न स्पष्टमायाति आद्येदित्यादौ पररूपमाशङ्क्योक्तं पररू-
 पंगुणो न इति अनेनैव सिद्धेऽस्यो माडिति न वक्तव्यं भवतीति सदो माडोरुसितत्वं ममिति बहुश्रयस्यै इत्यादौ वृद्धिस्तु इ-
 ति सेपररूपे निषिद्धे प्रतिवन्धकाभावाद् द्विरेचोत्येव अत्र पक्षे आरानद्या इति वक्तुं शक्यः अटश्चेति चकार आमाडोश्चे-
 ति चकार अस्यो माडिति पररूपनिषेधार्थं च वार्तिकेनाश्रयणीयं भवति अटश्चेत्यत्र भोषरीत्या तु आट इति वक्तुं शक्यं कारे।
 रायं पररूपवारणो सिद्धे अस्यो माडिति न कर्तव्यं धात्वपकर्षेणाटश्चेत्यस्यापकर्षेणाप्राप्त्या आरावद्या इति दीर्घोच्चारण-
 मावश्यकं द्विरेचोति वाधित्वा पररूपापत्तेः न चाद्विधानसामर्थ्यात् पररूपाभावः शङ्क्यः अरानद्या इति वक्तव्यं नाड-
 इति गौरवान्न कर्तव्यमित्याह केचित्तु वासुप्यापिशले रित्यत्रापिशलिर्ग्रहणो नैव सिद्धे वाग्रहणमट इत्यत्रानुवृत्त्यर्थ-
 म्यवस्थितविभाषार्थं तेनास्वपोहसन् बहुश्रयस्यै इत्यादिसिद्धं धात्वपकर्षो वृद्धिर्वाच्यं चकार करणं दीर्घोच्चारणमाट-
 इति न कर्तव्यमेव एवं आटस्याटो दीर्घोच्चारणमा एनद्या इत्यत्र दीर्घोच्चारणमप्यनावश्यकमेवैव स्थितविभाषया सि-
 द्धेः यद्यप्यवयवाग्रत्यादौ हस्तपादाङ्गुलिरित्यादि निरुद्धव्यवहाराद्याटस्याटो वृक्षोकारस्याप्यवयव इत्यट इति क-
 ङ्किः सिद्धे वेत्याहुः न चाडजादीनामिति कृन्तसि हलने अपुनहु आर्षित्यादौ दीर्घार्थमिति वाच्यं सक्तुन्दोर्थं बहुलं दीर्घा-
 दृश्यते तद्यथा पुरुषो नाह इति भाष्ये समाधाता न नखेरास्त्यादीः भौद्रो पक्षि विरजः

उ.प.

२०

असोरह्योपइत्यहोपेअटिआपन्नासन्नितिनसिध्येदितिवाच्यमइस्योपान्नइतः इडागमेऽटइतिवृद्धौनास्तिदोषः ३५
लोपरिात्सत्रैरेकाचइत्यतएरित्य कृष्टः असोरह्योपइत्यत्रादितितपरकरणात् पश्चाच्चरालोपप्रारप्राप्तेनचागमेऽपि
वार्गादांगमिति न्यायात्प्रागेवयरालोपोप्राप्तुतः इत्याड्वचनमितिवाच्यम् इरास्त्यान्तरभूतइतिभाषातच्छोःशुडितिसत्तु।
कनिर्देशाच्चेयमनित्याऽन्यथागत्वाच्छस्यशादेशेतुकोऽप्राप्तासनिर्देशेऽप्यर्थस्यादितिभाष्येध्वनितम् ३९ भूवादयेः।
धातवःक्रियावाचिनःकिम्यायश्यतिनचास्यपाशब्दस्यलाक्षणिकत्वान्नधातुसंज्ञेतिवाच्यम्भ्वादिषुलाक्षणिका
नामपिअञ्चत्यादीनांदर्शनेनैतेद्विषयेतत्परिभाषायाऽप्रवृत्तेः नकारजावेनुस्वारपञ्चमौशलिधातुषुशकारजस्सुकरश्च
दंषाड्वर्गस्तवर्गजइत्युक्तोक्तेरिति मनोरमोपरिशब्दरत्नग्रन्थः अत्रायं पूर्वपक्षः धातुसंज्ञाप्रतिअनुस्वारसवर्णा
दीनोमसिद्धत्वेनप्रतियदोक्तस्यैवासम्भवेनलाक्षणिकपरिभाषायाऽपश्वतीत्यत्रकोषइतिशब्दरत्नग्रन्थोऽसङ्गतः कि
ञ्चक्रियावाचिनःकिमित्यस्यवाकरोतिवाभवतीत्येवप्रसुदाहरांसम्भवतिवाशब्दस्यधातुत्वेऽधातुरितिनिषेधात्प्राति
पदिकत्वभावेसुपोऽनुत्यत्यापदत्वाभावात्तिङ्तिड्-इतिनिघातो नस्यात् अत्रसमाधानंअर्थवत्सूत्रेऽधातुग्रहणस्यस्या
गेऽन्वाकरोतीत्यादावदोषः नचाहन्नित्यस्यापिप्रातिपदिकत्वेनलोपापत्तिरितिवाच्यम्नलोपोऽतिङ्-इतिन्यासेनवाङ्मा
तृराजौयतीत्यादौतुनदोषः प्रत्यासत्त्यात्तिङ्-तनिरूपितंयस्यपदत्वेन ॥

राम

२०

निमित्तात्परस्यलोप इत्यथीद्रामानित्यादौ तु नलोपो न ॥ न्यथा तस्माच्छ्लोपः इत्येव ब्रूयादिति परिहृताः वस्तुतस्तु वा
 शब्दे निपातसंज्ञा प्राप्ता धातुसंज्ञाया वाधिका भविष्यति धातुसंज्ञा भवतीत्यादौ चरितार्थानि निपातसंज्ञा चाह प्रभृतिषु च
 रितार्थावाशब्दस्य परत्वा निपातसंज्ञैव या परान्वकाशाच्चेत्याकडारदेकेत्यत्र सूत्रे अकालसूत्रे च भाष्ये प्रसिद्धत्वात् अन्तर
 ङ्गत्वेन वादिवादिगणसाये सत्वेनोभयोः संज्ञयोः सममेव गणोपस्थितशब्दाहुत्येन वहिरङ्गता तु धातुसंज्ञाया एव
 भवश्च महाव्याहते रित्यत्र महाव्याहतिग्रहणात् यावत्पुनरिति पातयो रित्यत्र निर्णयग्रहणाच्च निपाते प्रतिपदोक्तव्य
 वस्येति मनोरमादिग्रन्थकारशयः प्रातिपदिकसंज्ञाया निपातसंज्ञा वाधिकैवाविरोधात् निपातः प्रातिपदिकमिति
 विशेषवचनात् रामानित्यादौ सस्यलोपस्तु न कृतः सस्यनत्वेन लोपे तस्या सिद्धत्वाद् राममासपतीत्यादौ दीर्घागावेतु को
 भावार्थत्वात्तस्येति अथ धातुग्रहणाप्रत्याख्यानेपद्याग्रहस्तवास्ति चेत्तर्हीत्यन्यस्य तां नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य
 ति तावतापि मात्राद्वयलाघवादिति तत्त्वप्रकाशिकायां स्पष्टम् ३२ अचः परस्मिन् पूर्वविधौ अत्र शेषरः अत्र सूत्रे
 योगेयोऽचस्थानिक इत्यर्थो न तु सूत्रे स्थानित्वेनोद्देश्यता च स्थानिके इत्यर्थेन श्लोपादेरनेन स्थानिवत्त्वं सि
 ध्यति अतएव चङ् परनिर्हासे रायनास्मिन् चिन्मयी भवदित्यादिसिध्यर्थो निषेधः सार्थकः इति जुहुव इत्यत्र शेषरः

उ.प.
२१

कप्रयोगः परनिमित्तकत्वाभावेपिशपः परनिमित्तत्वेनपरंपरयालोपनिमित्तत्वेनस्थानित्याऽत्रादेशस्याभावेनस्थानिवत्त्वा
भावाब्धेवत्त्वमाश्रित्यनंगराइत्युक्तम् तत्सूत्रापरविरुद्धमवसुतोऽकारस्ये वस्तुत्वेनस्थानिवत्त्वस्यदुर्वारत्वादितियरिह
ज्ञाः तत्रेत्यविरोधपरिहारः साक्षात्परनिमित्तकतातत्रप्रायोगिकस्थानितापरंपर्याप्राप्रायासोत्रस्थानितेति एवमेव ।
हि प्रयोगाणां गतिर्भवति नान्यथेति बोध्यम् यत्तुदेरित्यत्रस्थानिवत्त्वेन उपात्ता चस्थानिसत्त्वाच्चङ् परनिहासे इति वचने
वारिआख्यादौ वड्यादौ चरितार्थमतः सूत्रेण वाचस्थानिक इत्युक्ते सर्वेष्टसिद्धिरित्युक्तम् तन्नटिपदेनाचयवग्रहणाद् ।
आदेशाभावेनादोषात् अतस्त्वमरुतमाचष्टे मारयतीति वृद्धौ कृतायां नस्थानिवद्भाव इति दिक् ३३ इत्यु रपक्षावली
समाप्तेः श्रीसम्भत् १९ २८ मी. आवराकृष्ण ॥ २ ॥

राम
२१

